

Чорумалдар ар-гыштырылгасында чогумчалыг эвес чүүлдер.

2-ги арын.

Эртемденниң, чогаалчының эрткен оруу чырып арткан.

3-кү арын.

Кайыңарам, телевизорда чүү бооп тур ирги?

4-5-ки арыннар.

А мээң бо идегелим база-ла ындыг, хээрэк эвес ирги бе?

7-ги арын.

Чылы кирген Улуларга чырык угаан кыптып чорзун!

8-ки арын.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 8 (16168)

2000 чылдың январь 22, суббота

Ат салган шагы 17.15

Садар өртээ 3 рубль.

Болуушкуннар, фактылар

Албан езунуң медээлери

Тускай маркааның садар

Арага аймааның продукциязын бүдүрер болгаш сайгарар дугайында Федералдыг Хоойлуну күүседир база республиканың чурттакчы чонунун кадын шынары чок арага продукциязындан камгалаары-биле бо чылдан эгелеп сертификаттардан аңгыда, кандыг-даа араганың шилинге тускай чангыс аай дөмөйлөшкөк маркаларны ыяп-ла чыпшырар дугайында доктаалды ТР-ниң Чазаа хүлээп алган. "Арага про-

дукциязын мөөнү-биле садып сайгарар төп" ам чүгле Тываның девискээринге маркалаан шилде арага аймаан садар. Марка чок арага аймаан республиканың магазиннеринге, хөй-ниитиниң чөмөнилге болгаш өске-даа черлерге садарын хоруур.

Ямыга дааскан

"Коллективтиг күш-ажыл маргылдааларын шийтпирлээр талазы-биле албанның дугайында" Россия Федерациязының Чазааның доктаалыга дүүштүр база "Коллективтиг күш-ажыл маргылдааларын шийтпирлээ-

риниң чурумунун дугайында" Федералдыг Хоойлуну күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа коллективтиг күш-ажыл маргылдааларын шийтпирлээр хүлээлгени күүседирин ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө ямызынга дааскан доктаалды хүлээп алган.

Коллективтиг күш-ажыл маргылдааларының айтырыгларын шийтпирлээриниң талазы-биле Дүрүмнү бадылаан.

Чаа департамент

"Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының струк-

туразының дугайында" 1998 чылдың сентябрь 2-де ТР-ниң Президентизиниң Чарлыын күүседир база сайгарлыкчы чорукту деткиир, ону быжыглаары-биле ТР-ниң Экономика ямызының кирип келген саналын деткип, оон чанынга сайгарлыкчы чорукту деткиир департаментини тургузар дугайында доктаалды Чазаа хүлээп алган. ТР-ниң Экономика ямызы структуразына чогуур өскерилгени кылыр, ямының дугайында дүрүмнү ажылдааш, бир неделя дургузунда хуусаада Чазаакка кирип кээрин дааскан.

Кызыл кожуунда кызырылган

Чоокта чаа Кызыл кожуунун көдээ ажил-агый эргелериниң тускай эртемниглерин эрткен чылдың түннелдеринге хамаарыштыр хуралды эрттирген. Хуралга чугаалашкан айтырыгларның кыска анализинден алырга, ук кожуунда байдал элээн нарын.

Кызыл кожуунда мал продукциязын бүдүрери-биле 9 көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери, 143 арат, тараачын ажил-агыйлары база өске-даа көдээниң бүдүрүлгө кооперативтери хаара туттунган. Эрткен чылгы кыштаглаашкын үезинде мал бажынын бүгү хевири хенертен хөйү-биле кызырылган. Ниитизи-биле кышкы мал чеминге 769 тонна сигенни белеткээн турган. Мал чөмөнүн чедишпезинден 180 тонна сигенни, 50 тонна дусту, 24 тонна хоолулуг мал чөмөнүн немей саткан.

1999 чылдың дургузунда кожуунун көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 2877 центнер этти бүдүрген: оон иштинде мыйыстыг бода малдың 280, шээр малдың 744 центнер, аът эддин 550, тевениң 74, хаванның база 74 центнер болгаш 1155 центнер куш эддин бүдүрген.

Ол ышкаш 72 центнер сүтү саап алган, оон 32 центнери сайгартынган. Чаш мал төлүндөн 18 баш бызаа, 1514 баш хураган, 1233 баш анай, 183 баш кулун, 30 баш бодаган, 145952 дагаа огу алдынган. 10 центнер хой дүгү, 27 центнер өшкү дүгү, 3,7 центнер теве дүгү алдынган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Караоол республиканың солуннарының, телевидениезиниң, радиозунуң журналистери-биле парлалга конференциязын январь 20-де эрттирген. Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (сездизиниң) хоойлужулгазының дугайында чугаа анаа болган. ТР-ниң Дээди Ху-

ралы "Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (сездизиниң) дугайында" хоойлуну ажылдап кылырын ам-даа дооспаан. Маанаа хамаарышкан хөй санныг айтырыгларны жур-

налистер салган. Оларга харыыларны Ш. В. Караоол, ТР-ниң Дээди Хуралының комитет даргазы Э. М. Манчын болгаш өскелер-даа берген.

Бистиң корр.

Парлалга конференциязы

УЛУГ ХУРАЛ ДУГАЙЫНДА

Парлалга конференциязы

ДЫҢНАДЫГ

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң "Шагааны республиканың чонунун байырлалы кылдыр чарлаар дугайында" 1991 чылдың февраль 9-та доктаалыга болгаш "Тыва Республиканың байырлал хуннериниң дугайында" Тыва Республиканың 1999 чылдың февраль 3-те № 143 Хоойлузунга дүүштүр Чөөн чүктүн Ай календарын езугаар Чаа чылдың эгелээр хүнү чонун байырлалы болур болгаш ону дыштаныр хүп кылдар чарлаан.

Чөөн чүктүн Ай календарын езугаар санап көөрге, 2000 чылдың баштайгы хүнү февральдын 6-нын хүнү бооп турар. Маанаа холбаштыр февраль 6 байырлал хүнү болур.

2000 ЧЫЛДЫҢ ФЕВРАЛЬДЫҢ 5, 6, 7 ХҮННЕРИН ДЫШТАНЫР ХҮННЕР кылдыр санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи).

Чылдың баштайгы уруглары

Чер бөмбүрээнге чылдың баштайгы уруу Чаа Зеландияга төрүттүнген. Чаа 2000 чыл эгелээш, таптыг-ла 1 минута эрткенде, анаа чаш оолду божаан. Урдаа болбаанда, ук оол өлгөн, анаа ат безин тысып четтикпээн. "Хөй акшаны силерге төлөп берээл, чаш оолга аттан тысыңар" деп баяатаннар сүмелээрге-даа, оолдун ада-иези ат тысырындан

ойталаан. Моон журунда "Мун чылдың уруу" деп атты өлгөн оолдун чангыс чер-чурттуу Топа та-ане Фетуаниге тывыскан. Ол уруг Оклендага Чаа чыл соонда, 10 минута эрткенде, төрүттүнген. 2000 чылдың баштайгы ийис уругларын Германияга болгаш Кипрге божаан, а ийис үш уругну Шри-Ланкага божаан.

Чоннуң саны

КНО-нун эксперттериниң санап турарын езугаар алырга, Европаның болгаш Азияның чурттакчы чонунун саны эвээжээри илерээн. XXI чүс чылдың ортан үезинде Японига амгызындан 20 миллион эвээш киж

чурттаар. Италияның чону 15 миллионга кызырлыр. Россияның чонунун саны база кызырлыр: 50 чыл эртерге, Россияның чону амгы 147 миллион кижиден 121 миллион чедир кызырлыр. (Агентилелдер медээлеринден).

Грипп

Комиссияны тургускан

Эң-не дүрген тарап неперээр аарыгларның бирээзи — грипп дыка хөй чурттарны калбаа-биле хөмө ап кел чыдарын радио, телевидениеден хүнүн-не көрүп турар бис. А Тывага хамаарыштыр байдал нарын болур хире, чүге дизе грипп Европа болгаш чөөн чүктен ийи талап дүргени-биле кел чыдар. Ынчангаш бүгү байдалдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Чазаа болгаш Кадкы камгалаал ямызы, Санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвү, Медицинаның албан камгаладылга фондузу грипп эпидемиязынга удур санитарлыг комиссияны Чазаакта тургузуп, оон даргазынга ТР-ниң Чазааның оралакчы даргазы В. Г. Вальковту томуйлаан.

Тургустунган комиссия гриппке удур комплекстиг планны бадылап, ажил чорудулгазын эгелээн. Профилактика ажилдарына Медицинаның албан камгаладылга фондузу (Т. Первухина) федералдыг хөренгиден 650 мун рубльди Тываже шилчиттирген. Ол ашка түнүнүң 400 мун рублингге эм-танны, 200 мунунга чангыс удаа сыкыртыр шприцтерни, 50 мунунга дезинфекция арыглаашкынын чорудар чүдүлдери саткан. А Тываның Чазаа 100 мун рубльди аңгылап үндүргөш, эм-таны садып, кожуунарнын амбулаторлуг клиника албаннарынче үлөп чоруткан. Айлаң МОНГУШ.

Сөөлгү шакта

● РФ-тиң Чазааның ээлчеглиг хуралына В. Путинниң даргалаашкыны-биле экономикага камналга айтырыын чугаалашкан. Эрткен чылын Россия экономикактиг өзүлдө талазы-биле делегейде 71-ги черни ээлээн. * * *

● РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының үшкү чыыжынын депутаттары "изиг сегиржип алышкынарны" эгелээн. Күрүне Думазының даргазына Г. Селезневту сонгаан болгаш Думада хөй мандаттыг коммунистер, "Чангыс эп-сеткил" блогу 9 комитетти ээлеп салган соонда, "Ада-чурт — Бүгү-Россия", "Яблоко", "Барыын күштерниң эвилели" блоктарын депутаттары Думаның пленарлыг хуралына олурушпайн, үнүп чоруй баргаш, өске өрээлдө аңгы хуралдап турар. Г. Селезневтун бодалы-биле алырга, "Ол дээрге бооп болур чүве-дир, ынчалза-даа сонгукчулар ажил кылбас депутаттарны халаска чөмгөрбөс" хире бооп турар. * * *

● Чечняда Грозный дээш тулчуушкуннар улам чидигленген. Сөөлгү медээ езугаар алырга, хоорайын 1, 3, 6 кварталдарын, консерв, сүт заводтарын федералдыг шериглер хостаан бооп турар. Ниитизи-биле 2500 хире дээрбечилер хоорайны камгалап турарын разведка түннели тодараткан. Шериглерниң ниити удуртулгазын ботландырынга киржип турган генерал Михаил Малофеев хенертен чиккен, ол чок болза өлүрткен, чок болза туттурган деп дыннаткан. Россия Федерациязының Чазаа Чечен Республикага янзы-бүрү төлевирлер чорударына 300 млн. рубльди бээрин шийтпирлээн. * * *

● Космоста Россияның "Мир" деп станциязынын назынын уздырын шийтпирлээн. Мурмандагы шийтпирни езугаар ук станцияны бо чылдың август айда Ожум океанче дүжүрүп киририн планнаан турган. Ам ук станияның ажилдарына баштайгы үеде 7 млн. долларны америк сайгарлыкчы берген. Ам-даа 250 млн. долларны чыырын азаан. Ынчангаш станцияже космонавт чок үш корабльди, космонавтыларлыг бир экипажты салып үндүрер. * * *

● Норвегияның Тром дээр можуунда аажок улуг хар чаганынын түннелинде, хар көшкелери бадып турар. Бо халаптан беш киж илген, электри чырыткызы өлгөн, автотранспорт чорбастан. * * *

● Россия-кыдат кызыгаарда "Маньчжурия" деп садыг зоназын ажиткан, оон ачызында ук девискээрге садыглажыр кижилер чүгле транспорт хөлезизи төлээш, кандыг-даа чөпшээрел чокка кызыгаарнын ол-бо талазынче эртип болур. (Агентилелдер медээлеринден).

ТҮҢНЭЭН, АНАЛИЗТЭЭН

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы январь 18-те болуп эрткен, аңаа он ажыг айтырыгларны чугаалашкан. ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн хуралды башкарып эрттирген.

Тыва Республиканың Аныяктар база Эртегем болгаш өөредилге черлеринин херектеринин талазы-биле күрүне комитеттеринин ажылдап кылганы "Аныяк кадрлар" деп республика программаның төлевилелин Чазак хуралыга үш дугаар сайгарып көрген. Республиканың экономиказын, социал адырын, культуразын хөгжүдөр, чурттакчы чоннун амдыралынын деннелин бедидер херекке кадрлар улуг рольду ойнап турар. Блангыя рынок

экономиказынче шилчээн үеде оон ужур-дузазы улам-на улгаткан. Орта дүүштүр кадр айтырынын шийтпирлээри чугула болу берген. Мону барымдаалааш, "Аныяк кадрлар" программанын, ону боттандыраарының хемчеглерин ажылдап кылган, бадылаан. Ук документинин кол хемчеглерин күүседир дээш, ТР-ниң Аныяктар, Эртегем болгаш өөредилге черлеринин херектеринин талазы-биле күрүне комитеттери, ТР-ниң Экономика, Өөредилге, Күш-

ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамылары, тус чер бот-башкарылганын органнары, Тыванын күрүне университеди болгаш өскелер-даа шудургу ажылдаар хүдээлгелиг.

Бо чылдын январь 31-ге чедир республиканың одалга-энергетика комплекзинин болгаш чуртталга коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелерин хөмүр-даш-биле хандыраар хемчеглер болгаш шалынын төлөп бээринин дугайында айтырыгны Чазак хуралыга чугаалашкан. Бүдүрүлгелерге 34 муң тонна хөмүр-дашты бээрин, шалынга 9270 муң рубльди төлээрин шийтпирлээн.

Тыва Республиканың 2000 чыл-

да социал-экономикиг хөгжүлдө баш бурунгаар санап көргө-нинин дугайында ТР-ниң Экономика яамызынын сайыдынын бирги оралакчызы А. Д. Бегзинин илеткелин хуралга дыңнаан. Ында Тыванын үлетпүрүнүн, көдээ ажыл-агыйынын болгаш улус ажыл-агыйынын өске-даа адырлары бо чылын кайы хире хөгжүүрүн, чөнү кылырын тодаргай айтыркан.

ТР-ниң 2000 чылда социал-экономикиг хөгжүлдө баш бурунгаар санап көргө-нинин хуралга чүүлдүгүнүп деткээн, ону ТР-ниң Дээди Хуралыга чугаалаш-жыры-биле республиканың 2000 чылда бюджетинин төлевилели-

биле кады кириерин шийтпирлээн.

1999 чылда республиканын социал-экономикиг хөгжүлдө баш бурунгаар санап көргө-нинин дугайында Тыва Республиканың Чазааның отчедун хуралга сайгарган. Чазактын бүдүн чыл дургузунда кылып чоруткан хөй талаалыг ажыл-чорудулгазын түңнөп, анаа ханы анализти ында берип турар. Отчетка эдилгелерин, немелделерин кирип, быжырымчалыг ажылдап кылгаш, солуннарга парлаар.

Чазак хуралыга өске-даа айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Пассажир болгаш аргыжылга

ЭЭНЗИРГЕЙ ВОКЗАЛДАР

Бистин Тыва Республикада чонну дүвүредип, сагыш-сеткилин өйүп, саймаарадып турар бир кол чидиг айтырыгны көдүрүп, моон дугайында бижикседим. Ол чүл дээрге суурлар, хоорайлар, кожууннар аразына автотранспорт-биле чон аргыштырылгасы-дыр.

Чайнын халыын изинде, кыштын чыккылаа соогунда пассажирлер аргыштырылгасы амгы үеде дыка бергедээн. Ындыг төлээде, аргыжылганы чаартыр талазы-биле чугаага доктааскадым.

Тыва Республиканың Чазаа пассажирлер аргыштырылганын көрүп, экижидер сорулга-биле 1999 чылдын июнь айның 1-де доктаал үндүрген. Ында чон аргыштырылганын дугайында түр када дүрүмнерини шынзыдып бадылааш, чон ортузунга делгереңгей тайылбырны берип, ону республика девискээринге амдыралга боттандыраарын дорту-биле тодарадып айтыркан. Ынчалза-даа оон күүселдээ суурларда, кожууннарда, хоорайларда күүсеттинмейн, чангыс черде шаандакы хевээр таптап туруп бергени чүгле мени-даа эвес, өскелерни-даа дүвүредип чоруур. Чүү деп чүү дээр, аргыжылгага хамаарыштыр чоннун хомудалы улуг-ла-дыр.

Чоннун чоон оруу-биле пассажирлер аргыжарда, эртердүжерде, эптинг, таарымчалыг болзун дээш, элбекшилдиг эки шагда тудуп кылып каан автостанцияларывыс ээнзиреп, куруглап, хоозурап калган. Олар ам хөөрде чүве дег, энгегер, ээн сагындырар. Ол бажыңнарның эжиктери чарык-чирик, сонга шилдери бузук, сайгылааннарда-даа чок, карангы апарган тургулаар-дыр. Эрэин, Самгалдай, Чадаана, Сарыг-Сеп, Кызыл болгаш өске-даа черлерде автовокзалдар шак ындыг чаржынчыг байдалда, езулуг ээлери чок арткан, "өскүссүрээр".

Оода чадаарда, алды кожууннарның аргыжылганын кара чангыс белдери болуп Чадаана хоорайның автовокзалы ээзи чок кылдыр октаттынып, ора-сомазы безин артпас чыгы болу берген. Чамдыкта 40 градус ажып турар кышкы соокта кожууннар аразына аргыжар дээн чорук кижилери кыймынайнып, алгыржып, кышкырып, кайыын, каян, кандыг "хөлге" көстүп кээрин четтикпейн манап турар. Чорумал чолаачылар автобустарын вокзал чанынга доктаадыптарга, оон эжи ажиттынары билек, ынаар кирер дээш, улуг

демисел эгелээр. Автобус иштинче чүткүп, баскылажып, а маңажып турда көөрге, каракка чаржынчыг, кижинин баары ажып келир. Кырган-джен азы аар чүктүг чорумалдар караа кылаңайнып, соокка донганындан диштери шаккыңайнып, вокзал чанынга чыдып каарлар.

Бо боралгактыг берге үеде кижилерин кээргел чок, алыскак-чиксек, чийең-хоптаа чазыйлаан адыгдан-даа дорайтаан. Автобустарның чолаачылары чада-лаан пассажирлерин канчаар-даа хөдөлөр аргагогун баш удур хөлчөк эки билер болгаш орук хөлезинин талыйтыр өстүрүптер. Бичи бадырып көрүнер деп ээрежип, чаннырга-даа ол дуза болбас. Ол хөөкүйлер ырмазын турза-даа, хөреңгизинин сөөлгүзүн карманындан кактап-каш, хөөннүг-хөөн чок иткеле-жип, сынмарлажып чыткаш, автобуска олуруптар. Шынап-ла, ыт "сыгырар" ырма сынчыг. Сайгарлыкчы кажар чолаачылар пассажирлерни аар өртек төлээш олурарынче ала чайгаар албадаптар.

Кызылдың Пассажирлер АТБ-зинин автобустары айыттыганы маршруттарже, чоруур ужурлуг рейстерже доктаамал үнмейн турарын ажыглап, улчумал-чорумал хуу чиик автомашиналар орук чоруур кижилерни шыгырт долдур олурткаш, олча-ажык сүрүп, амдажып турар. Эржири-реп, үрелген күрүне автобустары рейсче үнер хүннерин үзүп турарындан боттарынга орулга кирип чадап, хөй сангыс пассажирлерни өскелерге мурнадып, нургулайында куруг чоруп турарынын ужуру-даа ында.

Уениң негелдизинге дүүштүр ажылдап чадашканындан Кызылдың, Ак-Довурактын АТБ-лери хоозурап дүжөрүнүн кырында келген.

Хуузунда чиик автомашиналар болгаш автобустар ээлери коммерсант-сайгарлыкчы бис джир кожайларның чамдык кезин сагыр ужурлуг саавыр-дүрүмнү тоовайн, пассажирлер аргыштырар тускай чөпшээрел (лицензия), каяа чедеринин расписаниязында чок, машина-техниказының байдалы пассажирлер үр аргыштыраарына таарышпас, техниктиг болгаш эмчи хыналдалары эртпейн турарын чон эскерип турза-даа, ытташпайн эрттирип каар. Ол негелделерни ылап хынаар ужурлуг орук шимчээшкенинин айыыл чок чоруун болдур-бас күрүне инспекцияларының ажылдакчылары ам-даа эреңгей ажылдап турар.

Шала хөлүн эрттир чийең кижилер кирип алган олча-ажындан тус чер бюджетинче беш хуу үндүргүгүн албан төлээр ужурлуг турбуже, үндүрүг инспекциязы-даа, полициязы-даа хаайынга хакпас чыгы, харында көрбөөчөңөп, билбөөчөңөп турган-даа ышкаш. Үндүрүг хажыдышкынында четпестерни илередип тывары оларның дорт харыылаар хүлээлгези болбайн канчаар.

Бай-Тайга кожууннун төвүнде Тээлинин аргыжылга өртээлинин бо хүнде байдалын ап көөрге мындыг. Хүннүн-не чангыс катап чоруп турган ПАТБ-нин Кызыл—Тээли маршрутун автобустары келбестээн. Аргыжылганы соксадып каапканындан ийи ай чедип орап. Хууда хөлгелиг кожайлар мону ажыглап, ам амыраан: хөлүн эрттир улуг өртектер адап, хөөкүй чонну мөлчүп, байып, пассажирлер тып алыр дээнде, мурнун былаажып чоруп турар. Олар ада-ар өртектерин аразында бүдүү дугуржуп ап, адааннажып, хунаажып суг тургулаар. Чорук кижилерин көгүдүп, хол, будундан чедип, сөөртүп: "Бээр олур, хөлчөк дүрген чоруур бис, дүгле багай, ынаар барба, аңаа орба"— дээш-ле баар, чөпшүл улусту шуут кыңчыктырбас "кыскаштаптар".

Ак-Довурак АТБ-зинин автобустары аргыжып турза-даа, керээ чарып албаан. Келзе келир. Арай деп чедип келгенде, чамдык хүннерде автобустарны чык долдур тырып, төлээр ужурлуг үндүрүлгелерни чажырып чакпылдап чоруп турар. Автобустарның чолаачылары арендада бис джирлер. Аргыжылганын аар өртек-хөлезини дугуржулга чо-гундан чолаачыларның күзээнинден хамааржыр.

Бо үстүнде айтырылгарга хамаарыштыр ТР-ниң Чазак доктаалын пассажирлеринин эрге-ажынын камгалаар сорулгага дүүштүр амдыралга боттанды-рарда, эжик, сонгазы чарык-чирик ээнзиргей вокзалдарны эде дерип, кичээнге алыры тусту-с кожууннарның удуртукчуларын кол хамааржыр деп бо-даар мен. Аргыжылганы чаартыр айтырыг ам кайда-даа чиди-биле тургустунуп келген.

Тадар-оол КУУЛАР.
Бай-Тайга кожуун.

ХӨГЖҮЛДЕ ҮСТҮП БОЛУР

"Шын" солунга чээрби чыл чыгы ажылдаан кижиге тыва дыл дугайында чугаа чорудары солун болуру чугаажок. Тыва дыл эртеменнери, чогаалчылар, тыва дыл башкылары, артистер, журналистер тыва дылды ажыглаар, хөгжүдөр дээрзинге чигизин турбас. Оларның харысалгазы канчаар-даа аажок улуг болур ужурлуг. Бистин эртеменнери-вис хөй сөстүг тайылбырлыг словарьны белеткеп турар. Ол биске, тыва дылды ажыглап чоруурларга, солун белек болур.

Дыл — нацияның демиселинин тугу. Совет Чазак үезинде улустун дылын так шоочалап алгаш турган болдур ийин. Дыл дугайында айтырыг көдүрген кижини-ле буржуаз айтырыг көдүрген дээш, бажыңнап-даа турду. Чижээ, Совет Чазак үезинде грузиннер грузин дылды күрүне дилы кылдыр чарлаан. Ынчангаш оларның тайбың чыскаалын шериг күжү-биле басып кагды. Оон эгелеп хөй националдыг совет күрүне божаш дээш, сандарап дүшкен чүве. Ам олар национал күрүнелерин тургузуп, бодунун дылын күрүне дилы кылдыр чарлаан.

Дыл бодун долгандыр турар улустун дылындан чугула сөстөрү алыр болгаш үе эрткенде, ол сөстөр ук дылдың өй-чижээнге тааржып, бодунун сөзү ышкаш апаар. Тыва дылда моол, төвүт сөстөр ам шуут тыважый берген. Амгы салгалдың кижилери ол сөстөрү тыва сөстөр дээр. Сөөлгү үеде орус дылдың салдары улуг болуп, тыва дыл орус дылдың ачызында улам-на дыка байлак апарган. Тыва дыл байлак, уран-чечен болганда, сөс бүрүзүн очулдурзун дээр хөөннүг кижилер база тургулаар. Чеже-даа чечен-мерген дыл турза, очулдуртунмас сөстөр база турар. Чижээ, эртегем-техника болгаш чүве ады-биле холбашкан даштыкы сөстөрү шуут очулдурбайн турар бис. Эртеменнерин кылганы хөй сөстүг, тайылбыр-

лыг словары үнүп келзе, манап дуза болур ийик. Черле ынчаш тыва дылын эки билбес кижилерниң саны көвүдээр болза, шаа барып, тыва дылдың хөгжүлдөзүнө шаптык ужураштырып болгу дег. Ол дугайын тыва ада-иелер боданза эки боор. Шынап-ла, тыва дылдың уран-чеченин дөрт чыл бурунгаар улусчу чаңчылдар-биле холбашкан улуг хемчээлдиг романы бижип дооскаш, бүзүредим. Шүлүкчү Александр Даржайның чугаалап турары дег, мен база тыва дылдың байлак уран-чеченин чедир "узуп" ап шыда-ваан болдум.

Тыва дылдың, төөгүнүн институту турган чүве, үениң байдалына таарыштыр адын өскерттир адаан-дыр. Чамдык орус политиктерин бодап турары-биле алырга, национал дыл чангыс аай орус политиканы чоруда-рынга шаптыктыг деп турар. Институттун адын өскерткенинге ол политиктерге чемиш болуп, тыва дыл шуут чиде бербес ирги бе? Ном үндүрер черни чок кылыр, башкылар билин бедидер институтту узуткаар дээш, чугаа-соот каш катап көдүрлүп турду. Тыва чогаалчыларның номнары үнместеп, эртеменнеринин ажылын парла-вастай берген. Акша чок, гоно-рар төлөвөстээн. Тыва дылда парлап турар "Шын" солун хонук-хонуу-биле үнместеп турду. Коммунизм үезинде чангыс-даа хүн солун үнмейн баар болза, улуг айтырыг көдүрлүп келир боор чүве.

Тыва телевидение, радио дыка хөгжээн, эки дамчыдылгаларны кылып турар хирезинде, тыва-лай албас кижилерге агаарын сөөлгү медээлерин номчуда бээр-дир. Ол канчап-даа таарышпас. Чүге дээрге төрөөн дылын хөгжүдөр талазы-биле Тыва радионуң харысалгазы улуг болур ужурлуг.

Тыва ышкаш бичи республикага төрөөн литературазын, уран чүүлүн, эртемин, төрөөн дылын Чазак деткивес чүве болза, хөгжүлдө үстүп болур.

Валерий ШАРАВИИ,
хоочун журналист.

Жээрек эриктер

Проза-шүлүк

ӨСКЕН-ТӨРӨӨН суурум Торгалыг. Танды-Уула-нын сыннарыннын би-рээинден саарыгланьп, шурап баткан Торгалыг хем. Сактырым-га, бичимде ол хемнин ээтпек-тери, ээремнери хамаанчок, оон дүвүнде чыдар даш бүрүзүн, эрин дургаар шөйлүп баткан ар-га-алаактарда ыяш, дөс бүрүзүн чоок таныыр, билер турган ыш-каш мен. Кыжын Торгалыг хем-нин чүгле бодунун унунун кыры эвес, а чайындылаан суу арга-алаак иштинче калбартыр агып кире бээр болгаш, ол чоок-кавы бүрүнү-биле кылагар дошка шыва алызптар чер болгай. Ында-хаая, хостуг шактарда кидис идикте-ринге демир аътчыгаштарынны быжыдыр баглай шаап алгаш (ол үеде майыктааштары-биле кады кедер коньки деп чүве ховар тур-ган болгай), хем кыдында арга иштинге, салдаан-даа дег, ушкан-даа дег, халдып турарга, ол дег солун, онза чүве кайда боор! Бүгү бодун хар шыпкан ыяштар-нын будуктарында хыраалары хал-лайжып бада берген турар арга иштинче бичи-ле ханылап кире бээринге, хемде алгы-кышкылыг чунгулап, хоккейлеп ойнаан өөрүнүн шимээн-даажы дораан-на ырап чоруй, дыналбайн баар. Хоолайларынын кырында ак-көк ыштар ол-бо эглинейип, самнап турар суурдан каш-ла базым чер-де хиренерде, бир-ле өске, хуул-гаазын ыржым долган делегейге кирип келген чүве дег апаар сен. Кайнаар-даа көөрүнге, сени дол-ганган делегей хүн чырынгга чайыннанып, кылаанайып турар, бүгү-ле чүведен эмге-тикчок хен-зиг-хензиг отчугаштар чырыш кыннып каап, аразында ыт чок чугаалашкан сылдыстар дег, чи-венежи, херелденип-ле турар. Ында-мында улуг-биче истерни көөрге, кандызын чок дээр: янзы-бүрү куштарны-даа, кодан-тоолайны-даа, дин-хөөрүктүү-даа, дилги-бөрүнүү-даа бар. Чам-дыкта сыын-мыйгак, элик-хүлбүс истери безин таваржы бээр. Тай-ганын улуг-аннары ол арга ха-маанчок, чамдыкта суур иштин-че безин халып кирип кээр чер-ле болгай. Ол истернин шыйы-лары, чуруктары кандыг-ла-бир кижилер билбес бижимелдер-даа дег. Шынап-ла, ындыг бооп-даа чадавас. А ол бижимелдернин аразынга танывазын истер көрүп кааш: "Кандыг-ла хуулгаазын амытан болап маннап эрткен ирги?" — деп боданып тургулаар сен. Чүге-ле ийик, ол амытан ыяап-ла хуулгаазын болур ужу-руг де... А чымчак ак тоннарын кеткен ыяштарны көөрге, база кандыг-ла-бир хуулгаазын дириг амытаннар азы кижилер-ле. Оларнын аразында кандыг-даа овуур-дүрзүлүү, кандыг-даа аажы-чанны бар: бо турары шала му-нгал, дуузу бир-ле чүвеге мого-тынган-даа дег, хая көрүнгөш, бажын халайтып алган, бо бир кезек талдар бөлдүнчүп туруп алгаш, хөөрөшкен улус-даа ыш-каш; оон ында хадын демги-лернин чугаазын кулак салып дыннаалаан кижилер-даа дег, ынаар

эглип алган; оон чанында, эдерт-кен ыды дег, ыт-кадынын чангыс дөзү хөкпее берген турар; а оон артынче ээй чунгулай бээрге, чөкпек-чөкпек чавыс шырыштар: "Охалаай, бээр кел, тудуп аар-дыр мону!" дээнзиг, агбагар бу-дуктарын эмге-тикчок холдарлыг азалар азы индий бурганнар ыш-каш, чада тудуп алган, орук до-зуп манап турар, а оларнын хол-дарынга: "Шыдаар болзунарза, тудуп алынар че!" — деп дээй каап чоруй, сыыладыр халдып эрте бээринге, оларнын чанынга чаштынып турган, шала ойтагар, чолдак, семис ашак ышкаш төжек кара чаңгыс артып калган будуун чайып: "Коргунчуг-дур бе, чээ?" деп бар шаа-биле катты-рып артып каар... Бо-ла бүгүнү кижилер төндүр чугаалап-даа, чуруп-даа күш четпес. Ону чангыс сөс-биле илередир деп бодаар болза, чүгле тоол деп сөс тааржып бо-лур. Шынап-ла, тоол, тоолзуг оран, тоолзуг бойдус. Төрөөн че-римнин хуулгаазын кышкы тоо-лу. Ол тоолдун иштинге мен бөдүүн аътчыгаштарынны "му-нупкан", бөдүүн сеткилим-биле ол тоолга бүзүрөп, бөдүүн ою-нарнын ойнавышаан, ол тоол-дун дээринче ужуп үнүп, суунче шымнып кирип, чунгулап каап, чурттап чоржук мен...

БИР-ЛЕ КАТАП ыячкан, чашкы шаамнын хуулгаазын оранын эргип чорааш, суурдан хем өрү оран-чок ырап чоруй барганымны эс-кербейн баржык мен. Бир мин-нип кээримге, кежээки имир дүжүпкөн, а мен тайга-сын ба-жынче үнер чыгай берген чоруп тур мен. Кайнаар-даа көөрүмге, долгандыр танывазын тайга-эзим, хая-даш... Хөлегелер дүргени кончуг улгадып, карарып, менче чоокшуладыр чылбыртып чоруй, кырымда-ла келген ышкаш... Корткан, девидээнимден, ол-бо талаже көөр-даа хире эвес апар-ган, суур кайда сен дээш, карак-кулак чок тутсуп-ла баттым. Ку-лактарда хат сыылаар, сактырга-ла мени чочулап, улам коргудуп, шаанга кирип каттырган-даа дег. Ында-мында шылырт-шалырт, дизирт-дазырт деп каап турар дааштарны дыннаарымга, мени бир-ле коргунчуг араатаннар чүк-чүгүмден сегиртип, соомдан сү-рүп кел чыдар-даа ышкаш...

КЫШКЫ кежээ кыска-ла болгай. Хензиг-ле када имиртиңней каап чорда, карангы-даа саат чокка сыр соон-дан келгеш, черниң кырынче кар-рак чивеш аразында, бөрү ыш-каш, шурай-ла берди. Дээрде көстүр-көзүлбес апарган турар чартык ай безин ол бөрүнүн азыг дизи ышкаш, сооланнадыр кыла-найны берди. А сылдыстар, баш-тыңчызынын соондан кел чыдар өөр бөрүлернин карактары дег, көгереш, саргараш деп каап тур-лар. Мурнумда оруум болган хем уну-даа көзүлбестээн. Чамдыкта хемнин эринге үскеш, аътчы-гаштарымнын ший баштары че-ге хок кадалырга, чүм харже шымныктыр донгая дүжүп, чам-дыкта хүндүс кончуг таптыг оюп

эртип турганым чайындыларже уг-биле халдып кирип, анаа бүгү бодумну көк мөөн кылдыр ойда, донгая дүжүп, чамдыкта доштуң хос-хос кооргалдарлыг оюк, чар-ык черлеринче тайып кирип, кортканымдан, түрээнимден ыг-лап бадырыптар чазып-чазып, доңганымдан шаккылаан диште-римни арай деп-ле ызыртынып, туттунуп ап, багай самдар хол-хаптарымны чидирипкеш, са-лаалары ээлбестеп калган хол-дарымче бар шаам-биле үрүп-үрүп, бадып бар чыдырымда, кы-дымдан бир кижилер көргөн бол-за, чүү дээр ирги?... Кышкы дүне черниң черинге мени кым көөр боор... Чүгле соок сылдыстарлыг карангы дээр-ле тоомча чок кезе кайгап алган турза-ла, турар. "Эй, оолак, мурнунда оюк чер-же кире бердин, халак!" — деп оваарындырып, чадаарда-ла сы-мыранып-даа болза, чугаалаптар сагыжы чок. Ол-даа мени кайын тоор деп. Эмге-тикчок сылдыс-тарлыг кыдыг-кызыгаар чок ок-таргайны хайгаарап көрүп турар мөңгө дээрге арга-даш аразында көстүр-көзүлбес апарган, аскан-түрөөн хензиг оолак чүү-даа эвес ышкашыл. Чүгле бодумга-ла иде-геп, чүгле бодумнун аътчыгаш-тарымнын даажын-на дыңнап, адаамда дош чуурлуп, буступ, дызырт-дызырт деп баарга, "кооргал эринде келдим" деп билип, ээй соп четтигип, четтик-пей баргаш, ынаар чуглуп кирип, оон дырбактанып үнүп, хилин-чээм көрүп чорааш, үе-дүп бол-ганда ыракта суурмунун чивен-нешкен отчугаштарын ам-на көрүп кажык мен. Кижилер четпес талыгырда мөңгө шагда чивен-нешкен хуулгаазын чараш сыл-дыстарга деннээр-даа хире эвес бол, ол хензиг-хензиг отчугаш-тарны көөрүмге, оларнын чыры эргим болгаш чылыг болчук... Мени долганган айыыл-халаптар кайнаар-даа чиде бербээн, оода чадаарда эвээжей-даа бербээн, мени ол-ла хевээр базым санай кедеп, манап турзажок, ол отчу-гаштарнын чылыгындан иштин чылыш деп, могоп-шылаан бут-тарым дыңзыш дирик. Сакты-рымга, оруум безин чырып, көстүп келген ышкаш. Суурум-га үш дүн ортузунда бажымдан буттарымга чедир шылырткай-нып турар кылагар дош апарган четтим. Ынчан бир кижилер бажы-нындан үнүп келгеш, кудумчуже көре каапкан болза, тайгадан бадып келген хар кижилер азы диш-тери шаккынайнып, сыйынайнып чоруур аза-бук бар чыдыр деп бо-даар турган ирги бе?..

ЭРТЕНИНДЕ чаа хар чаап, мээң истеримни чажырып четтикпээнде, үш-дүн ортузунда эрткен оруум-ну барып көрүкээрим-даа арга-жок. "Кандыг-кандыг черлер-биле канчаан-канчаан эртип тур-ган эвес мен" дээн чийк, хоозун сонуургал эвес, а оон улуг бол-гаш менээ чагыртыр хире эвес күштүг күзел мени ынаар сөөртүп чедире бердик. Бодаар-га, орукка бир-ле үнелиг чүве-зин чидирипкеш, ону дилеп чо-

рупкан кижилер. Шынап-ла, ол дүнеки хемге дүжүп өлүп каар чазып чорааш, "Бо делегейде бүгү-ле чүве каас-чараш, буян-ныг-чаагай, аразында айлашкак харылзаалыг болгаш утка-дөстүг" деп чигзиниг чок көрүп чораан, бүзүрөөчөл карактарымче дош-кун дүннүн соогу шургуп кире бээрге, кем чок чашкы идегелим-ни доштуң чарык черлеринин бирээзинде чидирипкен-даа чада-вас мен. Шынап-ла, ол дүне бо ужуру билдинмес, кээргел чок октаргайнын мурнунга азарган-чыг бодумнун-даа, черле кижилер амытаннун-даа кайы хире чаас-каанзыргай болгаш камгалап чо-гун, кижилер тыны кайы хире хээ-рек дээрзин, чилимге чедир доң-ганым дег, өзээмге чедир шыры-ныктыр, дидиредир биле берге-нимден чашкы кенен угаанымны, самдар хол-хаптарымны ышкаш, чидирип алганым-даа чадавас. Оон-биле кады мээң, шынын чу-гаалаарга, ындыг-ла кончуг хөг-лүг, чийк эвес чашкы шаам база чыдып калган, ээлбестелдир до-нуп калган эриннери-биле: "Дүрген желгеш, мени тыпкаш, эргизип, диргизип ап көр!" деп кыйгырып чыткан-даа чадавас. Чок, ону мен ол-ла хевээр тып-пайн бардым... ол-ла хевээр чи-диргеним ол. Чашкы шаам-биле байырлашканым соок дүне арт-тырып каан изим истеп чорааш, маңаа канчаан кээп дүжүп, суг-га эштип чытканымны сактып кээримге, коргунчуг-даа, катты-рынчыг-даа. Ынчалза-даа ол хире ойда-донгая дүжүп чораан хирем-де, мени дош адаанче кирип тыр-тып аппарып болур турган эрг-гиштелген суу карарып көстүп чыдар ойбактарнын, езулуг-ла айыыл-халаптарнын мырынай-ла эриктери-биле бодум безин бил-бейн эртип чораан кижилер болдум. Хензиг-ле кыдыынче эрттир бас-кан болумза, бо хунге чедир ону сактып чоруур харым-даа кай-да боор... А өске улус-даа, соок сылдыстар-даа ыңча чылдар иш-тинде мени кайын сактып чоруур деп?! Алызында келзе-келзе, чүгле ол доштуг хемге эвес, а амдыга дээр, хүн буруде, базым санай та чеже-чеже айыыл-халап-тарнын, эттинмес частырыглар-нын, хай-бачыттарнын хээрек, чуга эриктерин мырынай-ла кыды-биле бодум билбейн тын-менди эртип чоруур кижилер мен ыйнаан?... Чандыр баскаш, ис чок караш дээр көгүс мыяда-дыр... А чуртталга-даа, кижилер-даа ону эскерер-даа хире эвес, бурун-гаар-ла бурунгаар чүткүп, тура дүшпейн шимчеп бар чыдар бол-гай. А чогум та кайнаар чүткүп, чүнү-ле дилеп, чүнү-ле күзеп, чүнү-ле сүрүп чоруур улус боор бис? Бодаарга-ла, ында келир үнелиг бир-ле чажыт хүн-шагын-да бир-ле үнелиг чүвезин чиди-рипкен азы шыгжап каан, ону тып алыксаан-даа дег... Ол та чүү чүве? Кымдан-даа айтырарга: "Оода-ла ону канчап билбес сен, аас-кежик-ле болгай, аас-кежик, кижилер болган ону дилеп чоруур!" дидир-дир. А чогум ол чүү чүвөл, кайда чүвөл, кандыг боор чүвөл

— кым-даа орта билбес. Шак мындыг, тоолзуг чараш делегей-ни "оран-сава кылып, магадап, маңаа эргеленип, агс-кежиктиг чурттаңар!" дээш, сөнөп бээр-ге, чөлээш сүрүп ойнаан чаш уруглар дег, бүдөр-бүтпес, хоо-зун, хээрек күзелдер сүрүп, азып-тенип, чандыр-соора базып, ойда-донгая дүжүп, доңганывыстан сеткилдеривис эглир-ээлбес апарган, хилинчек-човулаңнын дожунга бажывыстан буттары-выска чедир бүргедипкен, шаккы-лаан диштеривисти так ызырнып-тарын-на кызып, бар шаавыс-биле калгып бар-ла чыдар-дыр бис. А мурнувусту күзеп, чүткүп чоруурувус аас-кежиктиң чылыг оттары-даа көзүлбес. Чүгле мөң-гө дээрден тоомча чок сылдыс-тар-ла бисче соодур көрүп турар. "Эй, кай баарыңар ол? Оваарны-нар, мурнунарда кара тамы чы-дыр!" деп баш удур сагындырып доктаадыптар-даа, чадаарда-ла: "Чежемейнин хилинчектиг, кыс-ка болгаш хээрек-даа болза, си-лернин чуртталганар бо өртем-чейге үнелиг!" деп часкарыптар-даа сеткили чок!.. Шынап-ла, канчап харын мынчага дээр ба-зым санай бисти кедеп чыдар кара тамыларнын кайы-бирээзин-че караш кылдыр чуглу бербээн улус бис ыйнаан?... Чамдыкта боттарывыс безин эскербейн, оваарбайн, оларнын эриктерин тогладыр чуура, буза база-база, хензиг-ле черден тын-менди үнүп чоруурувусту-даа канчап билер? Чамдыкта чандыр базып-даа чор бис харын... кайы хире ханы, коргунчуг хооргалдарже чуглуп кирип чораанывысты төөгүнүн истери, хөй кезиин үнелиг хары чажырып, үнелиг чаас-чайыы чууй шаап каапкан-даа болза, биске ам-даа көргүзүп чор. А ол хооргалдарнын дүвүнге чеже-чеже кижилерни болгаш идегел-дерни ышкынып, кагдадывыс дээр... Ынчалза-даа амдызында ол хооргалдардан дырбактанып чыткаш, уштунуп ап чор бис. Мөңгө өлүмнүн шимчеш дивес, тоомча чок дожунун адаанче ис чок чидип кире бээр хире, улуг кара тамыларже амдызында кирбейн чор бис. Чежемейнин хээрек-даа бол, езулуг-ла аас-кежик ол эвес ирги бе? Кым ону билдире? Кым харылаарыл? Бо назынымга чедир ындыг кижилер дилээш, тыппадым. Амдызын-да...

БО-ЛА бүгүнү бодап-бо-дап, үнелиг хар-чазы кы-рынче каат-каат кылдыр чаап каапкан ол соок дүннү өйлөп-өйлөп сактып чоруурумга, кайда, чүде оран дүвүнде азып-түрөөн бичи оолче көрүп тур-ган карангы дээрнин-даа, ырак сылдыстарнын-даа көрүжү ын-дыг-ла кончуг тоомча чок эвес турган-даа ышкаш апаргылаар-дыр...

А мээң бо бодадым, бо идегел-лим база-ла ындыг, хээрек эвес ирги бе?..

Саран чечек делегейи

Сонгам шилин дымыраткан Соок чаъстын кударанчыын. Чазык хуннун арнын күзээн Саран болуп куюм ор мен. Сактырымга талыгырда, Саран чечек оранында, Хөмүр кара булут-даа чок, Чассыг төлү — саранчыкты Чараш хүн-не эргеледип, Хөглүг чайнап турган дег-дир. "Эн-не эргим таалалдан Эстир чазып, аңаа пөкпейн, Айдызалган чагай чыдым Агаардыва чажып тур мен. Чалгыннарын каяа чайып, Салбактарым чыдын тынган Тенек-байбац ховаганчык Тенимче кээп шиштелип-тир. Салааларым чымырт диди, Аарышкыдан миннип келдим. Саран чечек делегейи Ажытталып эсти берди. Сонгам караанда өзүп турар Кактус холум шиштээн болду. Катап база төнчүзү чок Соок наъзы дымырай-дыр.

Ангелина СОЯН.
Бай-Тайга кожуун.

ЧЫРТААН ЭДЕР ДЭЭШ...

Хаттыг, шуурганныг, агаар-бойдус соок, ылаңгыя кышкы үеде улуг-даа, бичии-даа кижилер дашкаар үнерде, чылыг кылдыр кеттинери аргежок чугула. Чамдык улус соокка шыдамык болур, а чамдык кижилер чеже-даа кадыгының байдалы аки, чиик-сергек болза, ындыг кижилернин аразындан бичии-даа соок шыдавас кижилер база тургулаар.

Соокта даштыгаа үр чоруп-чоруп, мунгаш черге кирип келирге, кандыг-даа кижилернин думчуундан суук думаа төктүрү билдингир. Ындыг таварылгада оварымчалыг синмирбес болза, хоржок дээрзин эртемденнер чугаалап турар. Эн-не айыл чок болуру-биле сүмелеп турары болза, думчук суун азы төктүп келген думааны синмирерде, баштай думчукун бир үдүн дуй тудуп алгаш, өскезинден оожум үндүрер. Күш-биле хары угда синмиртинип болбас, айыылдыг кулак дажы үрелип, харын-даа чарлып болур азы думчук иштинче хенертен бактерия кире

берип болур. Бир эвес думчуунар кезээде думаалыг азы думчук суу үзүктөлбейн баар хире болза, ону өйлеп-өйлеп аштап ап турары-биле думчук аржылын доктаамал эдилеп чорза эки.

Аргалыг-ла болза аксы-биле эвес, думчуу-биле тынар. Аас дамчыштыр организмче чүгле чем болгаш суг кирер: ааста микробтарга удур камгалал орган чок болгаш бистиң тынып турар агаарывышты чылытпас. А думчук бактериялар чыгы берген довраксыг агаарны арыглаар база мага-ботче кирер ужурлуг агаарнын температурасын чылыдар.

Чамдык улустун думчуундан хан төктүр болур. Оон чылдагааннары янзы-бүрү болгулаар: думчук иштинин үрелгинден, грипптен азы кандыг-ла-бир халдавырлыг инфекция киргенден, бедик черлерге хенертен үне бергенден дээш, оон-даа өске. Колдуунда-ла думчук ханзыраары чаш уругларга таварышкылаар, чоорту ол үзүктелип чиде бээр. А кажан ол кижилер назы-хары улгадып, кырий бээр-

ге, ол аары катап база кирер болгаш харын-даа үргүлчүлелди-биле айыылдыг бооп болур. Бир эвес думчук ханзыраары үстүнде айыттыган чылдагааннарын кайызынга-даа дүүшпес болза, дораан эмчиден дуза дилээни дээр. Ол үеде думчуктан төгүлген ханны доктаадыры-биле экидир донгайгаш, думчук үдүн салаа бажы-биле дуй тудар. Чок-ла болза хавакка өл пөстү өтүргөш, 5-10 минута иштинде салыр, оон соонда база катап хынап көргөш, хоржок хире болза, ол органы катаптаар. Ынчаар эмненип турар үеде башты хөлүн эрттир борбаннатпас. Бир эвес хан төктүүшкүнү 20 минута иштинде соксавас болза, башта кемдээшкин болганы ол. Ынчангаш дүрген эмчиге баар.

КУЛАК — КИЖИНИҢ КОЛ ОРГАНЫ

Кулак аарый берген таварылгада, кайы хамаанчок боду эмненип болбас. Кулак кургуя дээрге чайгаар кулактын хооргазын камгалап чоруур тускай

бүдүмел ышкажыл. Ол кижиге шаптык катпаан шаанда, ону ап октап болбас. Бир эвес кулак иштинде кургуяк хөйү-биле чыгы берген болза, тускай кулакче дамдыладыр эмнернин дузазын ажыглаары чугула.

Кулак ишти бичии-ле чымынайнып, кижиргендирип эгелезе, чүнү-даа канчап болбазын сагындырып турар. Кулакты чүгле эмчилернин айтышкыны болгаш оларнын нарын херекселдери камгалап болур. Билир-ле мөдээш, боду эмненип кириптер болза, чыртаан эдер дээш согурартып, дүлейледип алза, ындыг кижиге кымга ажыктыг деп.

Кулак соокка донгаш, дегдирээр таварылгада кулактын шашкылап аарыры 4-8 шак иштинде бичиилеп аарыры, кулактан суук бүдүмел үнүп турар, оон соонда аарыры, диш турдурганда аарыры, кулак дажы чарылганда дээш, өске-даа чылдагааннарын ужундан аараанда, чүгле эмчилер дузалаарын утпанар.

Чаа ном

"Даглыг чуртум оглу-дур мен"

Бай-Тайга чурттуг салымчаяннын аныяк эр Аяс Салчактын "Даглыг чуртум оглу-дур мен" деп шүлүктөр болгаш шүлүглелдер чындзынын баштайгы ному чырыкче үнген.

Ол 1973 чылдын январьда Бай-Тайга кожуунун Тээли суурга башкы өг-бүлеге төрүттүнген. Тээлинин бир дугаар ортумак школазын 1989 чылда чедиш-кинниг дооскаш, 1992 чылда Кызылдын көдээ ажил-агый техникумунун мал эмчи салбырын дооскан. Амгы үеде Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг сумуунда хуу чонун мал эмчизи болуп

ажылдавышаан, чогаал ажылын кылып чоруур. Аяс Салчак бодунун шүлүктөринде төрөөн черинин каас-чараш бойдузун уран-чечен чуруп көргүскен.

Салым-чаяан уктуг-дөстүг дээрзинде утка-ла бар. Аястын адазы Көк-оол Салчак база чогаал бижип чоруур. Адазынга болгаш кырган-ачазынга тураскаткан "Уш дой", "Аңчы Унар" деп шүлүглелдерин бижээн. "Аныяк" өөредилге-бүдүрүлгө типографиясы ук номну парлаан. Номну чогаалчы Василий Хомушку редакторлаан.

УЛУ ЧЫЛЫ

Сөзү болгаш
музыказы Дагба
САҢЧЫТТЫНЫ.

Удаа чүс чыл эгези бооп,
Улу чылы моорлап келди.
Хей-аът өрү эки шакта
Кеживисти

кыйгырып аал.
Амгы үнген Улу чылда
Арат чонум тайбың

турзун,
Агаар-бойдус өршээлдиг
бооп,
Арбай-тараа байлак

үнзүн!
Чылдан чылче

үргүлчү-ле,
Чыргал оруу бодаразын,
Чылы кирген Улуларга

Чырык угаан кыптып
чорзун!

(Сөөлгү 2 одуруларын
катаптаар).

Ырлажыылы

Анданбе

АВТОР ДУГАЙЫНДА

Мугур 40 чыл бурунгаар, 1960 чылдын күзүнүнде Тывага бир дугаар музыка училищези Кызылга ажыттыган. Оон үндезилекчи-тургузукчузу Тываның баштайгы профессионал композитору Алексей Боктаевич Чыргал-оол болган. Баштай дээрзинде училищеге 5 салбыр ажылдап турду. Оон теоретик-композитор деп, солун болгаш хары-салгалы салбырынга Чаа-Хөл чурттуг Дагба Санчыт Шойданович база өөренип турган.

1962 чылда Д. Санчыт чаала ийиги курска өөренип, хөгжүм уран чүүлүнүн океан дег терең, оран-делегей дег делгем, амдырал дег төнчү чок агымынче шымнып бар

чорда, Совет Армиянын хүрээ-леңинге ыдыктыг хүлээлгезин эрттиреринче кыйгырты берген. Ынчалза-даа ол каяа-даа чорааш, бодунун "баштайгы ынакшылы" — музыка, уран чүүлүнге хандыкшылын өжүрбейн, улам көзөп, ие чуртка, ишчи чонга тураскааткан ыры-музыка чогаалдарын бижип келген.

Тываның 60 чылдардагы аныяк-өскени Дагба Шойдановичинин "Чүрекейим хөлзей берди", "Ынакшылым черле салба" дээн ышкаш, лириктиг ырларын амгы салгалче дамчыдып кааны кымга-даа чоргааранчыг. Чоокта чаа Д. Санчыттын чаңгыс чер-чурттуу, театрын талантылыг аныяк ыраажызы Станислав Ириль безин бодунун концер-

тинге композитор Д. Санчыттын "Идегелим кысып чор" деп ырызын шилип алганы таварылга эвес.

Сөөлгү үеде Дагба Шойданович үе-биле чергелешпишаан, чаа-чаа ыры, шүлүктөрүн, ол ышкаш симфониктиг оркестрге безин улуг хемчээлдиг чогаалдарны бижип турар.

Д. Санчыт боду Улу чылдыг: кел чыдар Улу чылын уткуштур база демир Улу чылынын дээр-бектелген кудурунда — декабрь айда бодунун 60 харлаарын таварыштыр база бо чылын төрүттүнер улжуларга "Улу чылы" деп чаа ырызын тураскаадып бижээн.

Каадыр-оол БЕГЗИ.

ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫН

"Юриспруденция" болгаш "Экономика" мергежилдеринин талазы-биле дээди эртем чедип алыр күзелдиглерге Амгы Гуманитарлыг институттун Кызылда филиалы

абитуриентилер кышкы хүлээп

алышкынын

эгелээнин чарлап тур.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 58, телефоннар: 3-81-09, 3-89-97.

БИРГИ ЧЕР ДЭЭШ

Январь 28-30 хүннеринде № 4 профессионал-техниктиг училищениң спорт залынга

стол теннисинге

Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаа эртер. Аңаа Кызыл, Ак-Довурак хоорайларнын болгаш кожууннарнын командалары киржир.

Маргылдааның эгелээри: январь 28-те 15 шакта, январь 29-30-де 10 шакта.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чааа болгаш "Шын" солун редакциянын коллектива.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимис-маа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек, Каң-оол Сат.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82. Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:

Нийтиел-политиктиг килдис — 3-39-15

Медээлер албаны — 3-34-98;

Бухгалтерия — 3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 4161. Чагы 8.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хойлужудулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.

Солунда парлаттыган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыылаар.